

Korunk ökológiai válsága

II. rész

Béke a természettel – béke az emberek között

Tanulmányunk I. részében megmutattuk, hogy a természet feletti hatalom növekedése – a felvilágosodás és a 19. század optimista reményeivel ellentétben – nem vezet magától a társadalmi konfliktusok enyhüléséhez, sőt e konfliktusok még élesebbé is válhatnak a természet feletti hatalom növekedésével együtt, ami a természettel való békét is lehetetlenné teszi. De nem teljesen kilátástalan-e mai helyzetünk, ha a természettel való béke az emberek közti békétől függ? Hiszen az eddigi történelem tanúsága szerint úgy tetszik, mintha a háború és a konfliktusok egyenesen az emberi természethez tartoznának. Ezt az antropológiai kérdést itt nyitva hagyjuk. De akár-hogy áll is a dolog, a történelmi fejlődésben ma egy olyan ponthoz jutottunk, ahol meg kell szüntetni a háborút mint intézményt ahhoz, hogy az emberiség fennmaradjon.

Melyek ma a konfliktusok legfontosabb okai, amelyeket a béke biztosítása végett ki kell küszöbölni?

Ősrégi felismerés, hogy nincs béke igazságosság nélkül. Az igazságosság két dolgot jelent. Hozzá tartozik egyrészt a kölcsönösséget szavatoló törvényesség – ez a legális igazságosság –, ami abban áll, hogy senki sem követel magának több szabadságot, mint amennyit másoknak is hajlandó megadni. Az igazságosságnak ezt az oldalát fejezi ki az emberi jogok, melyeknek védelmére az ENSZ is kötelezte magát. Másrészt hozzá tartozik a társadalmi igazságosság, amely azt fejezi ki, hogy a formális jogegyenlőségén túl az igazságossághoz bizonyos tartalmi feltételeknek is teljesülniük kell: igazságosan kell elosztani az emberek között azokat a javakat (termőföld, nyersanyagok, munka stb.), amelyek elengedhetetlenül szükségesek az emberi élethez.

A mai világhelyzetet mindkét tekintetben égbekiáltó igazságtalanságok jellemzik. A világ legtöbb országában vagy nem is szavatolják törvényesen az emberi jogokat, vagy ha papíron elismerik is, *de facto* mégis megsértik azokat a hatalmon levő diktatúrák. A jogtalanság természetesen ellenállást vált ki: a jogfosztott csoportok erőszakmentes polgárjogi mozgalmakba vagy fegyveres gerillaszervezetekbe tömörülve próbálják kiharcolni jogaikat. Legalább ilyen súlyos konfliktusok forrása a társadalmi igazságtalanság is, amely napjainkban nemcsak egy társadalmon belül állítja szembe egymással a szegényeket és gazdagokat, hanem egész földrészek között: miközben az északi félteke jómódú polgárai kivételes jólétben élnek, addig a déli félteke milliárdjainak osztályrésze olyan nyomorúság, amelyre a történelemben még nem volt példa.

Az újkor nagy emancipációs mozgalmainak célja éppen az igazságtalanság e két fajtájának megszüntetése volt. A polgári forradalom (Anglia 1688, Egyesült Államok 1776, Franciaország 1789) a szabadságot akarta biztosítani az emberi jogokat szavatoló modern jogállam megteremtésével. A szocialista, később pedig a kommunista mozgalom viszont a társadalmi igazságosság megvalósítását tűzte ki célul, mivel a polgári forradalom – legalábbis kezdetben – nyomorúságot és kizsákmányolást hozott egyenlőség és testvériség helyett a lakosság többsége számára. Ha választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy melyik mai társadalmi formációban: a reálisan létező szo-

cializmusban vagy a jóléti állammá átalakult kapitalizmusban valósul meg jobban a legális és a társadalmi igazságosság, akkor a válasz természetesen saját ideológiai állásfoglalásunktól fog függni. Nem feladatunk itt e kérdés eldöntése. Mindenesetre a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy legális igazságosság és az általa szavatolt politikai szabadságjogok nélkül nem valósítható meg a társadalmi igazságosság sem. Egy gyorsan változó, komplex társadalom – amilyen a modern ipari társadalom – nem működhet jól és nem érvényesülhet benne az igazságosság, ha nem találja meg problémáinak tárgyilag és erkölcsileg helyes megoldását. Felismerések azonban nem szülehetnek az igazság keresésének erőfeszítése nélkül, a helyes felismerések társadalmi szintű keresése pedig elképzelhetetlen vita nélkül. Vita viszont csak ott lehetséges, ahol van szabad véleménynyilvánítás, a társadalmi igazságosság megvalósítására pedig csak ott van esély, ahol demokratikus döntéshozatali intézmények biztosítják, hogy a tárgyi és erkölcsi értelemben helyesnek felismert megoldásokat át is ültessék a gyakorlatba. Diktatúrák, amelyek maguknak tartják fenn a véleménynyilvánítás és a döntéshozatal monopóliumát, azért mondanak csődöt, mert kritika híján nem veszik észre elég hamar a hibáikat; mert megtehetik, hogy botrányaik a szőnyeg alá söpörjék. Hogy a legális igazságosság megléte valóban elvezethet a társadalmi igazságosság érvényre juttatásához is, azt jól mutatja a munkásmozgalom története a polgári demokratikus országokban. Itt a munkásmozgalomnak a jogállam intézményei (sztrájkjog, szervezkedési és gyülekezési szabadság stb.) segítségével sikerült megszüntetnie a korai kapitalizmus kirívó igazságtalanságait, és sikerült kiharcolnia a jóléti vagy szociális államot, melynek törvényei többé-kevésbé biztosítják a társadalmi igazságosság érvényesülését is.

A béke feltételei napjainkban

E rövid történelmi visszpillantás már jelzi, hogy milyen módon lehetne megszüntetni a mai világrendszer igazságtalanságait. Egy magára hagyott piacgazdaság működése szükségképpen polarizálódáshoz vezet: a gazdagok még gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lesznek. Ez történt Európában és Amerikában a korai kapitalizmus idején, és ez történik ma a világgazdaságban. A nyugati polgári demokráciákban a munkásmozgalom meg tudta fordítani a lakosság elnyomorodásának tendenciáját a jogállamra támaszkodva, amely szavatolta a sztrájkjogot, bevezetett szociális törvényeket, biztosította az infrastruktúrát és a külső békét. Nem létezik viszont analóg, a világpiacot átfogó világgállam, a legszegényebb országok pedig – ahelyett, hogy összefognának, mint ahogy a munkások tették a korai kapitalizmus idején – kénytelenek egymással is konkurálni a világpiacon. Ebből következik egy világméretű, politikailag hatékony jogrendnek és egy érvényesíthető gazdasági világrendnek a szükségessége – fejti ki C. F. v. Weizsäcker: *Die Zeit drängt* című könyvében (München 1986.)

Itt csak utalásszerűen jelezhetjük, hogy milyen konkrét feladatokat jelent ez. A nemzeti méretű jóléti vagy szociális államban a társadalmi igazságosság megvalósítása – már amennyire egyáltalán megvalósítottnak tekinthető – szociális törvényhozás útján, a tehetős rétegek progresszív adóztatása által történt. A létrehozandó nemzetközi jogrend egyik legfontosabb funkciója valamilyen nemzetközi szociális törvényhozásnak és nemzetközi szociálpolitikának a megvalósítása lenne, mondja H. Hoefnagels (*Die neue Solidarität*. München, 1979). A fejlesztési segély, melynek folyósítását a gazdag országok ma általában kegynek tekintik, ebben a konstrukcióban kötelesség volna, melynek nagysága arányban állna a bruttó nemzeti termékkel és hasonló szerepet játszana, mint a jövedelemadó a nemzetállamokban.

sának legfontosabb feltétele egy működőképes jogállam megléte – minthogy ebben az állampolgárok valóban rá tudják kényszeríteni a gazdaságot megfelelő környezet-védelmi törvények (bírságok, adók, tilalmak stb.) segítségével a környezet kímélésére –, ugyanúgy a globális ökológiai problémák megoldásának is legfontosabb feltétele egy működőképes nemzetközi jogrend, amely az egész földi környezet védelmével kapcsolatban tölti be ugyanezt a funkciót.

A nemzeti önzéstől a világméretű szolidaritásig

Az előzőekben arra a következtetésre jutottunk, hogy hatékony nemzetközi jogrendre van szükség, amely világméreteiben biztosítja az igazságosságot, a békét és a természet megőrzését. Ezt a jogrendet csak békés úton lehet bevezetni, mert erőszakos bevezetésének kísérlete nem volna más, mint a világháború, holott e jogrend célja épp a háború megakadályozása. Békés úton azonban csak akkor vezethető be, ha szükségességét sokan belátják, ha ez a követelés visszhangra talál az emberek gondolkodásában s mintegy gyökeret ereszt az erkölcsi tudatban. Ehhez viszont mélyreható erkölcsi fordulatra lenne szükség, amelynek sok országot és a Föld lakosságának jelentékeny részét át kellene fognia.

Mi a tartalma ennek az erkölcsi fordulatnak, amelynek be kellene következnie?

Morális szempontból nézve az emberiség mai állapotát sajátos „fáziseltolódás” jellemzi. A különböző népek és országok sokrétű kapcsolatai és egymásraultaltsága következtében az emberiség ténylegesen összefüggő világtársadalommá lett már, ám az egyes emberek és népek gondolkodása és moralitása még nincs összhangban ezzel az alapvető tényállással. Világméretű szolidaritás helyett – amely az emberiség tényleges állapotának megfelelő erkölcsi magatartás volna – önző módon csak a saját érdekeiket követik az egyes emberek, államok és tömbök, egyfajta rövidlátó racionalitás alapján. A gazdagok továbbra is még nagyobb gazdagságra törekszenek, aminek az a következménye, hogy a szegények milliárdjai egyre mélyebbre süllyednek a nyomorban. A hatalmasok továbbra is még nagyobb hatalomra törnek, aminek az a következménye, hogy egyre növekszik az atomháború veszélye. Az általános konkurenciaharcban mindenki a természeti erőforrások még fokozottabb kiaknázására törekszik, aminek az a következménye, hogy egyre aggasztóbb méreteket ölt a természeti környezet pusztulása.

Ósrégi igazság, hogy semmilyen társadalom nem állhat fenn tagjainak bizonyos fokú együttműködése, szolidaritása nélkül, amelynek biztosítására épp az erkölcs hivatott. Az erkölcsi normák legfontosabb funkciója ugyanis az, hogy arra készítessék az egyes embereket: legyenek tekintettel mások jogos igényeire és ezek kedvéért legyenek készek lemondani saját szükségletük kielégítéséről is. Ha nem működik ez az erkölcsi szabályozás, ha az egyes emberek nem veszik tekintetbe a többiek vagy a társadalmi egész érdekeit, akkor egy ilyen társadalom tagjaira kollektív pusztulás vár. A rövidlátó, önző racionalitás pusztító hatását G. Hardin a közlegelők példáján mutatta ki. E racionalitás alapján a legelő valamennyi használója így okoskodik: *számomra* előnyös, ha a nyájamat megnövelem egy további birkával, mert a haszon ebből a további birkából *teljes egészében az enyém*, a legelő minőségének romlása alakjában jelentkező kár viszont *megoszlik a legelő összes használója között*. De mindenki így okoskodik, s ezért a végeredmény a túllegeltetés és az egész legelő pusztulása. Ma a Föld légköre, az óceánok és az egész bioszféra alkotják ezeket a „közlegelőket”, és önzően racionális magatartásunk következtében ezek vannak kitéve a pusztulás veszélyének.

De elképzeltető-e, hogy világméreteken bekövetkezik ez az erkölcsi fordulat, s egy újfajta szolidaritás lép a rövidlátó egoizmus helyére? A józan pesszimisták szerint egy ilyen fordulatnak azért nincs sok esélye, mert az emberiség – úgymond – nem szentekből áll, s az emberi cselekedetek mozgatórugója általában nem a merő altruizmus. Egy ilyen fordulathoz azonban ennél kevesebb is elég volna: csupán arra volna szükség, hogy a rövidlátó, önpusztító önzésről áttérjünk az értelmes önzésre. Hiszen a gazdag országoknak is érdeke, hogy a szegény országok ne legyenek olyan szegények, hanem rendelkezzenek bizonyos vásárlóerővel és így felvevőpiacokat nyújtsanak a fejlett ipari országok termékei számára. Ugyanígy mindenkinek érdeke az is, hogy ne legyen harmadik világháború és hogy a természeti környezet állapotja ne romoljon tovább. A világméretű szolidaritás követelménye tehát nem altruizmusra való felszólítás, hanem a józan erkölcsi ész parancsa, amely hosszabb távon mindenki érdekét szolgálja.

Bizonyos jelek azt mutatják, hogy ma egyre többen kezdik felismerni egy ilyen fordulat szükségességét. Csak harminc éve annak, hogy a gazdag országok a szegény országoknak fejlesztési segítyt kezdtek adni, amit eleinte az irgalmasság új formájának tekintettek. Ma már magától értődő, hogy a gazdag országoknak kötelezettségeik vannak a harmadik világgal szemben, és nem nézhetik tétlenül az emberiség nagy részének nyomorúságát. Kialakulóban van egy bizonyos világszolidaritás, még ha egyelőre gyenge is: a világ már nem marad teljesen közömbös, ha valahol éhínség, árvíz vagy földrengés pusztít, hanem megpróbál segíteni. S a tüneti kezelést nyújtó segélyakciókon túl egyre többen szállnak sikra egy új, igazságos világgazdasági rendért.

A nemzetközi békemozgalom kialakulása azt mutatja, hogy „a háború és béke kérdésében olyan változás indult meg az emberek gondolkodásában, amilyenre eddig sohasem volt példa. A háború intézményének megszüntetését az emberek kezdik nem másvilági reménynek, hanem evilági, aktuális és megoldható feladatnak érezni. És így is kell érezniük, ha bízni akarnak az emberiség fennmaradásában.”

Világszerte megnőtt az érzékenység a környezeti problémák iránt is. Gondoljunk csak az ökológiai, „zöld” pártok és mozgalmak keletkezésére, amelyek között befolyásos nemzetközi szervezetek is akadnak már, amilyen például a *Greenpeace*.

Az igazságosság és a béke biztosításával, valamint a természeti környezet megóvásával kapcsolatban nyomasztóan nagy feladatok várnak megoldásra, ami rendkívüli erkölcsi és intellektuális erőfeszítést tesz szükségessé az egész emberiség részéről. Tekintettel a feladatok nagyságára és az egyes ember lehetőségeinek korlátozott voltára, óriási nagy a rezignáció kísértése is. Am a legnagyobb hibát akkor követjük el, ha – mivel csak keveset tehetünk – egyáltalán nem teszünk semmit.

Szubjektív utószó

Ha józanul szemügyre vesszük az emberiség mai helyzetét, kénytelenek vagyunk igazat adni C. F. v. Weizsäckernek: „Az emberiség ma olyan válságban van, melynek katasztrófális csúcspontja alighanem még előttünk van.” De meg lehetne oldani a válságot az egész emberiség rendkívüli erkölcsi és intellektuális erőfeszítésével, a politikai, gazdasági és erkölcsi ész együttes bevetésével.

A válság megoldása tehát az éssen múlik. Az ész azonban legtöbbször nem az igazság szolgálatában áll, hanem rendszerint indulatainknak – legtöbbször nem is nagyon tiszta indulatainknak – a szolgája. Az egyház tanítása a hét főbűnben – kevélység, fősévség, bujaság, irigység, torkosság, harag, jóra való restség – foglalja össze a legfontosabb és leggyakoribb gonosz indulatokat, amelyek ellen a legelszántabban kell harcolnunk. De ha ezek az indulatok mint a rosszra való szokásszerű, állandó

készítések csakugyan sokunkban működnek, akkor nem teszi ez vajon eleve kilátástalanná azt a morális és intellektuális fordulatot, amelyre a mai világhelyzetben szükség volna?

Az egymással szemben álló társadalmi rendszerek, tömbök, népek, fajok és vallások közti megértéshez kölcsönös tiszteletre, az önkritika és a párbeszéd képességére, főképp pedig toleranciára volna szükség. Az igazi tolerancia nem pusztán passzív elviselése a másinak, hanem aktív készség arra, hogy tanuljunk a másiktól, abból a meggondolásból kifolyólag, hogy esetleg a másiknak is igaza lehet. Am ehelyett felfuvalkodott önteltség jellemzi az egymással szemben álló tömbök és csoportok tényleges magatartását: önmagát mindegyik szeplőtlennek tartja, mindenkori ellenfelében viszont a Gonosz megtestesülését látja. Valami végzetes elvakultság következtében senki sem látja a saját hibáit és bűneit, s a világ problémáiért mindenki a mindenkori ellenfelét teszi felelőssé: kapitalisták a kommunistákat, kommunisták a kapitalistákat, igazhitűek a hitetleneket stb. Ez a szellemi magatartás azonban nem más, mint az első főbűn, a kevélység.

Mindenki részéről rendkívüli békülékenységre lenne szükség ahhoz, hogy békés megoldást találjunk azokra a nagy érdekkonfliktusokra, amelyek a mai világban Kelet és Nyugat, Észak és Dél, szegények és gazdagok között fennállnak. Ezzel szemben gazdaságilag, politikailag és katonailag továbbra is az az általánosan elfogadott maxima, hogy „legjobb védekezés a támadás”. Bizalom és kiengesztelődés helyett a szívekben gyűlölet és harag – a hatodik főbűn – lakik, melyet egyre csak szít a kölcsönös félelem, amely viszont mindig új tápot kap, valahányszor a mindenkori ellenfél – ugyancsak félelemből – megpróbálja tökéletesíteni fegyverzetét, kiterjeszteni befolyását, vélt vagy valóságos agressziót követ el.

A természeti környezet megóvásához arra lenne szükség, hogy a gazdag országok lakosságának legszélesebb rétegei önként korlátozzák fogyasztásukat és szerényebb életformára térjenek át. Ugyanezt követeli a harmadik világ szegény országaival való szolidaritás is. A modern gazdaság azonban szemlátomást nem tud normálisan működni a szükségletek állandó fokozása nélkül. A gazdaság tehát önmérséklet és „fogyasztási aszkézis” helyett éppenséggel az ötödik főbűn, a torkosság minden fajtájának kultuszát követeli meg, a gazdagok fősvénysége és torkossága viszont a szegényekből természetzerűleg irigységet és gyűlöletet vált ki.

Van-e kiút a kölcsönös bizalmatlanságnak, irigységnek és gyűlöletnek ebből az ördögi köréből? Ebből az áldatlan konkurenciaharcból, amelyben mindenki számára a másik a gonosz és amelyben a szereplők maguk nem veszik észre, hogy magatartásukkal ők maguk szítják azt az ellenségeskedést, amely kölcsönös pusztulással fenyeget mindnyájunkat? A kiút az ellenségszeretet lenne. Ez a kiút más néven a megváltás, a bűnöktől való megváltás, amely emberi erőből köztudomásúlag nem lehetséges. A mai világhelyzetről szólva az öreg Heidegger egy interjúban azt mondta: „Már csak egy isten menthet meg bennünket”. Amit én inkább így mondanék: már csak Isten menthet meg bennünket.

Számunk írói

Barlay Ö. Szabolcs művelődéstörténész, egyetemi előadó

Téglásy Imre irodalomtörténész, a Minerva Könyvkiadó főszerkesztője

Jáki Szaniszló bencés, egyetemi tanár, Princeton (USA)

Szabó Ferenc jezsuita, a Vatikáni Rádió magyar adásának vezetője